

Karolina Babič*

Heterotopije: drugi prostori ali drugo prostora?

Michel Foucault v svojem predavanju »O drugih prostorih«¹ iz leta 1967 razvije pojem *heterotopije*. Čeprav njegov pričujoči zelo kratek in zgoščen spis ne more podati celovite ideje *drugih prostorov* (kamor Foucault poleg utopij uvršča heterotopije), pa lahko njegov pojem heterotopije razumemo kot izjemno ploden temelj za razmišljanja o prostoru danes. Kot bomo videli, je pojem heterotopij možno tudi posredno navezati na Foucaultovo teorijo discipline, vendar pa avtor sam v *Nadzorovanju in kaznovanju* iz leta 1975 te navezave ne vzpostavi. Prav tako je zanimivo, da je objavo pričujočega predavanja odobril šele leta 1984. Na prvi pogled se tako zdi, da je pojem heterotopij neumestljiv v siceršnjo Foucaultovo misel, predvsem v teorijo discipline. Podrobnejši pogled pa nam bo pokazal, da se njegov kratek spis o drugih prostorih pravzaprav nahaja na nekem prelomu, ki ga lahko opišemo kot prehod od prostorskega, arhitekturno in/ali geografsko podprtega odnosa do drugosti k razpršenemu, imanentnemu položaju drugosti v prostoru brez zunanosti, pri čemer ta prehod sovpade s prehodom od arhitekturno zasidranih disciplinskih mehanizmov k razpršenim mehanizmom nadzora. Skratka, Foucaultov govor o drugih prostorih kot govor še daje vtis, da je smiselno govoriti o nečem takšnem kot so povsem drugi, absolutno drugi prostori (heterotopije), geografski, arhitekturni prostori, ki so v določenem razmerju z našim siceršnjim prostorom, prostorom naše kulture, vendar pa nas podrobnejša analiza njegovega pojma heterotopij že vodi v smer pojmovanja heterotopij kot prostorov zgolj v metaforičnem smislu, kar bomo tukaj poskušali tematizirati kot *drugo prostora* namesto *drugi prostor*.

121

V drugem delu tega razmisleka se bomo naslonili na analizo vsakdanjih praks, t.i. *taktik*, kot jih v knjigi *Iznajdba vsakdanjosti I: Umetnost delovanja*² iz leta 1980 opiše Michel de Certeau. Čeprav se Certeau v svojem delu neposredno ne nave-

¹ Michel Foucault, »O drugih prostorih«, v: Michel Foucault, *Življenje in prakse svobode*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2007.

² Michel de Certeau, *Iznajdba vsakdanjosti I: Umetnost delovanja*, Studia Humanitatis, Ljubljana 2007.

* Študentka podiplomskega študija »Interkulturni študij idej in kultur« na Univerzi v Novi Gorici

zuje na omenjeni Foucaultov spis o prostoru, pa je očitno, da po eni strani izhaja iz določenih izhodišč Foucaultovega prostorskega razumevanja pojma discipline, po drugi strani pa poskuša Foucaultu odgovoriti s proti-teorijo: antidisciplina proti disciplini, čas proti prostoru. V tem okviru lahko, kot bomo videli, razumemo Certeaujevo delo kot razvitje Foucaultovega pojma heterotopij: če Foucault še ne more jasno izreči, da heterotopija ne more več biti prostor (ampak da *topos* v pojmu heterotopije nastopa le še metaforično), pa Certeaujeva misel stori prav ta korak, da zajame idejo o nemožnosti *drugih prostorov*, pri čemer to nemožno nadomesti možnost imanentne drugosti prostora, in to *drugo prostora* je pri Certeauju čas. Od Foucaultovega topološkega pojmovanja heterotopij bomo tako preko Certeauja prišli do dinamičnega, netopološkega pojmovanja heterotopij.

Heterotopije kot *drugi prostori*

Foucault svoj čas prepoznava kot dobo prostora, nasproti pretekli dobi časa in zgodovine, ki je značilna predvsem za obdobje 19. stoletja. Kot pravi: »Zdajšnja doba bo nemara bolj doba prostora. Smo v dobi sočasa, v dobi jukstapozicije, v dobi bližine in daljave, vzporednosti, razpršenosti. Smo v trenutku, v katerem se svet potrjuje, mislim, manj kot neko veliko življenje, ki naj bi se razvijalo skozi čas, kakor pa kot neka mreža, ki povezuje točke in prepleta svoje niti.«³ Tukaj se nanaša predvsem na strukturalistično razumevanje prostora kot sistema elementov, vzpostavljenih v mrežo preko skupine relacij, drug v drugem impliciranih in povezanih v konfiguracijah. Prostor se tako razumeva preko pojma položaja: »Položaj je opredeljen z relacijami sosedstva med točkami ali elementi; formalno jih je mogoče opisati kot serije, drevesa, mreže. [...] Smo v dobi, ko se nam prostor daje v obliki relacij položajev.«⁴ V naslednjem koraku pa Foucault odpre enega ključnih vprašanj glede pojmovanja prostora: vprašanje prostora zunanosti. Sodobni prostor, gledano z vidika strukturalizma, namreč predstavlja homogeno celoto notranjosti, relacije položajev, ki se vzajemno implicirajo in določajo, vendar pa Foucaulta zanima nekaj drugega, zanima ga heterogenost prostora, prostor zunanosti. Kot pravi: »Prostor, v katerem živimo, s pomočjo katerega smo povlečeni ven iz nas samih, v katerem se pravzaprav odvija erozija našega življenja, našega časa in naše zgodovine, ta prostor, ki nas gloda in najeda, je sam na sebi tudi neki heterogen prostor. [...] [Ž]ivimo znotraj neke celote

³ Foucault, »O drugih prostorih«, str. 214.

⁴ *Ibid.*, str. 215.

relacij, ki opredeljujejo položaje, ki niso zvedljivi eni na druge in jih absolutno ni mogoče postavljati ene nad druge.«⁵ Foucault torej dopolnjuje strukturalistično razumevanje prostora, po katerem se položaji znotraj nekega homogenega prostora vzajemno implicirajo in zvajajo drug na drugega. V prostoru, ki deluje tako homogen, je na delu tudi nekaj heterogenega, nekaj, kar nas gloda in naveda, kar nas povleče ven iz nas samih, kot pravi.

Znotraj tega okvirja nato Foucault zastavi svoje zanimanje. Zanimajo ga *drugi prostori*: »med vsemi temi položaji, ki me zanimajo, so nekateri, ki imajo to ne-navadno lastnost, da so v odnosu z vsemi drugimi položaji, vendar na tak način, da suspendirajo, nevtralizirajo ali sprevračajo celoto odnosov, ki so prek njih načrtovani, zrcaljeni ali reflektirani. Ti prostori, ki so nekako v povezavi z vsemi drugimi, ki pa so vendarle v protislovju z vsemi drugimi položaji, so dveh velikih tipov.«⁶ Utopije in heterotopije. Kot temeljni značilnosti teh drugih prostorov lahko torej zaenkrat izpostavimo predvsem dve značilnosti. Prvič, to niso na takšen način drugi prostori, da bi se povsem izmikali relacijam, ki določajo položaje oziroma, da ne bi bili v relaciji z ostalimi položaji, ampak so notranji celoti relacij položajev. Vendar pa so hkrati, drugič, tem relacijam heterogeni na ta način, da jih nevtralizirajo in sprevračajo, so torej na nek način zunanji celoti relacij položajev. Ti dve značilnosti se tako izkažeta kot ena skupna, nekako protislovna značilnost: drugi prostori so notranji in hkrati zunanji nekemu prostoru kot celoti relacij. So nekakšna notranja zunanost, imanentna heterogenost.

Kot omenjeno, so ti drugi prostori dveh tipov. Prvi tip predstavljajo utopije, utopije kot položaji brez realnih krajev. Tukaj pa nas bo zanimal predvsem drugi tip, torej heterotopije. Heterotopije so »neke vrste dejansko realizirane utopije, v katerih so realni položaji, vsi drugi realni položaji, ki jih je mogoče najti znotraj kulture, hkrati reprezentirani, spodbijani in sprevrnjeni, neke vrste kraji, ki so zunaj vseh krajev, čeprav so kljub temu dejansko lokalizabilni.«⁷ Tukaj se spomnimo na problem, ki smo ga zastavili v uvodu, da se namreč Foucault nekako nahaja na prelomu, kjer ni povsem jasno, ali je heterotopije smiselno razumeti kot dejanske prostore (lokalizabilne), ali pa moramo heterotopijo razumeti metaforično kot nekaj, kar je *drugo prostora* in ne *drugi prostor*. Kot pravi, so hete-

⁵ *Ibid.*, str. 216.

⁶ *Ibid.*, str. 217.

⁷ *Ibid.*

rotopije položaji, ki so zunaj vseh krajev, a vseeno lokalizabilni. Kot bomo videli kasneje na primerih heterotopij, ki jih navaja, se ta problem ves čas odraža.

Foucault navede šest načel, kako opisovati heterotopije oziroma šest glavnih potez heterotopij. Prvo načelo je, kot pravi, »da verjetno ni ene same kulture na svetu, ki ne bi vzpostavljala heterotopij. To je stalnica vseh človeških skupnosti.«⁸ Heterotopije torej niso le nekaj, kar se pojavlja v vseh kulturah, temveč je potrebno izpostaviti tudi to, da so kulture tiste, ki te heterotopije vzpostavljajo. Kot Foucault pravi na nekem mestu, so heterotopije dejanski kraji, ki so načrtovani v sami instituciji družbe. V naslednjem koraku razvrsti heterotopije v dve veliki skupini: krizne heterotopije in heterotopije deviantnosti.

Kot primere kriznih heterotopij navede heterotopije v t.i. »primitivnih« družbah, kjer gre predvsem za obstoj »privilegiranih ali svetih ali prepovedanih krajev, ki so rezervirani za posameznike, ki se znajdejo v odnosu do družbe in v človeškem okolju v katerem živijo, v stanju krize. Adolescenti, ženske v času menstruacije, porodnice, starci itd.«⁹ Danes je mogoče najti samo še ostanke teh »primitivnih« oblik heterotopij. Foucault navaja primer vojaške službe, ki služi kot heterotopija zato, ker se na ta način prvi znaki spolne zrelosti fanta premestijo nekam drugam, izven prostora družine. Kot drug primer navaja institucijo poročnega potovanja, kjer gre za to, da se mora izguba nedolžnosti dekleta zgoditi »nikjer« in temu »nikjer« je ustrezal pač vlak, hotel, torej neka »heterotopija brez geografskih oznak«, kot pravi. Tukaj ponovno vidimo, kako se Foucault s svojim razumevanjem heterotopij giblje nekje med tem, da gre za lokalizirane kraje in tem, da so to vendarle neki ne-kraji, neka mesta, ki samo služijo za umestitev tistih stvari, ki v celoti relacij položajev, v prostoru kulture nimajo oziroma ne morejo imeti svojega mesta, položaja.

124

Še bolj očitno se to pokaže na primerih, ki jih navaja kot primere heterotopij deviantnosti, ki so bolj značilne za današnji čas. Heterotopije deviantnosti so »tiste, v katere se nameščajo posamezniki, katerih vedenje je deviantno v odnosu do povprečja ali zahtevane norme. To so domovi počitka, psihiatrične klinike; to so, se razume, tudi zapori...«.¹⁰ Tukaj se zdi, da Foucault heterotopije razume po-

⁸ *Ibid.*, str. 218.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*, str. 219.

vsem jasno kot dejanske, materialno zamejene prostore, kot kraje, ki dobijo podobo konkretne institucije zapora, klinike, doma za starostnike. Zdi se, da lahko heterotopije v širšem kontekstu Foucaultove teorije nadzorovanja razumemo kot mesta, kjer je panoptikon najbolj doma, kot arhitekturne in geografske materializacije disciplinskih mehanizmov. In glede na to, da je Foucault v *Nadzorovanju in kaznovanju* razvil misel o tem, kako disciplinski mehanizmi težijo k zapuščanju svojih arhitekturnih, materialnih zidov, kako disciplina postaja vse bolj nelokalizabilna, se nam tukaj zastavlja vprašanje, zakaj ni v tej smeri vzporedno razvijal tudi pojma heteropij. Prav to je namreč smer, ki nas od pojma *drugi prostori* vodi k pojmu *drugo prostora*.

Vrnimo se na kratko še nazaj k ostalim načelom opisa heterotopij. Kot drugo načelo Foucault navaja spremenljivost funkcioniranja iste heterotopije v različnih družbah. Kot primer navaja heterotopijo pokopališča. »Tretje načelo. Heterotopija ima moč, da na enem samem realnem kraju postavi vštric več prostorov, več položajev, ki so sami na sebi nekompatibilni.«¹¹ Primeri: gledališče, kino, vrt, zoološki vrtovi. Četrto načelo je povezava heterotopije s heterohronijo, torej z nekakšnim presekom v času, kot je na primer heterotopija pokopališča povezana s smrtjo kot heterohronijo. Muzeji in biblioteke so takšne heterotopije, ki predstavljajo akumulacijo časa na nekem kraju, ki torej izvirajo iz nekakšnih heterohronij. Takšne hronične heterotopije so tudi praznovanja, sejmišča, počitniška naselja. Peto načelo: heterotopije niso povsem prepustne. Vstop je omejen; ali gre za način prisile kot v primeru zapora, ali za postopke očiščenja kot v primerih svetih prostorov.¹² Skratka, gibanje v in iz heterotopij ni stvar prostega prehoda. Na tem mestu Foucault navaja tudi zanimiv primer sodobne heterotopije ameriškega motela, »kjer je ilegalna seksualnost obenem absolutno zaščitena in absolutno skrita, odmaknjena, ne pa tudi kar puščena na prostem.«¹³ Tukaj se nam ponovno pokaže ta posebna lastnost heterotopije kot nečesa, kar znotraj prostora omogoča mesto drugega, tisto, kar znotraj prostora sicer ne more imeti svojega mesta in se mora zato dogajati na nekem kraju, ki pravzaprav deluje kot ne-kraj. Tisto, kar bi moralo pasti ven, ker te zunanosti v pravem pomenu besede ni, dobi svoje drugo mesto znotraj, na nekakšnem mestu notranje zunanosti.

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*, str. 221.

¹³ *Ibid.*, str. 222.

V okviru šestega načela Foucault končno odgovori na vprašanje funkcije heterotopij. Heterotopije niso samo nekakšne 'negativitete', prostori za izrinjanje in skrivanje tistega, kar ne sodi v notranjost prostora neke družbe, temveč tudi 'pozitivitete', prostori refleksije, prostori upanja, sanj, domišljije, možnega, novega. »Njihova vloga je, da ali ustvarijo neki prostor iluzije, ki razkriva vsak realni prostor, vse položaje, znotraj katerih je zgrajeno človeško življenje, kot še bolj iluzorne. [...] Ali pa, da nasprotno ustvarjajo neki drug prostor, drug realni prostor, ravno toliko popoln, ravno toliko natančen, ravno toliko dobro urejen, kolikor je naš brez reda, slabo urejen in zmeden.«¹⁴ Kot skrajni primer prve funkcije navaja javno hišo, kot skrajni primer druge pa kolonijo. Dve skrajni funkciji heterotopij nam jasno pokažeta, da heterotopije niso niti neki postranski elementi kultur niti zgolj drugačni opisi disciplinskih institucij, temveč da so tisto *drugo*, ki si ga prostor vsake kulture ustvarja zunaj ali znotraj sebe, z namenom, da izključi heterogenost in vzpostavi lastno homogenost. Glede na eno funkcijo lahko heterotopija deluje kot zrcalo, ki razkriva iluzornost reda, prav tistega reda, ki je heterotopije na podlagi izključevanja določenih elementov ustvaril, glede na drugo funkcijo pa lahko heterotopija predstavlja realen prostor, ki si ga določena kultura na podlagi svojih sanj in domišljije ustvari zunaj sebe, kot so bile npr. popolne jezuitske kolonije. Heterotopije se tako izkažejo po eni strani kot mesta zrcaljenja danega reda, po drugi strani pa kot prostori domišljije in sanj, kot kraji možnega in novega.

Heterotopija torej v nekaterih primerih še lahko predstavlja zunanost prostoru, kot v primeru kolonij od 17. stoletja dalje, kjer so se tvorili novi kraji, popolnoma drugačni od matičnih krajev, vendar pa v večini primerov heterotopij, ki jih Foucault navaja, heterotopija ne predstavlja dejanske zunanosti glede na prostor kulture, v kateri živimo, ampak je *drugo v prostoru*, a drugo, ki ima še vedno prostorski korelat; še vedno gre za drugo, ki ima svojo arhitekturno in geografsko materializacijo, lokalizabilno drugo. Pri čemer to drugo po eni strani reflektira naš prostor, reflektira relacije položajev, po drugi strani je vir možnega in novega. Čeprav kultura sama ustvarja heterotopije na principu izrinjanja tistega, čemur ne najde mesta v sistemu svojega reda relacij, s tem pravzaprav ne homogenizira svojega prostora, ne naredi ga enotnega in celega, temveč s tem eksplicira heterogenost svojega prostora. Tako se na videz homogen prostor neke družbe ali kulture sam odpre zrcalu resnice ter možnemu in novemu. Navidezna homogenost

¹⁴ *Ibid.*

prostora kot sistema relacij položajev se lahko vzpostavlja samo na ta način, da prikrije svojo heterogenost, kot se eksces skriva v motel, v nek ne-kraj, ki je pribežališče drugega. Te heterogenosti pa še najbolj zasijejo prav takrat, ko so zbrane v teh drugih prostorih, ki, kot smo zgoraj navajali, »suspendirajo, nevtralizirajo ali sprevačajo celoto odnosov, ki so prek njih načrtovani, zrcaljeni ali reflektirani.«

Prostor brez zunanosti

Videli smo, da Foucault govori o heterotopijah kot o konkretnih krajih, ki imajo svojo geografsko in/ali arhitekturno lokacijo, so pravi prostori v materialnem smislu, ograjeni z mejami kot so stene zaporov, ograje pokopališč, stene motelov, državne meje kolonij. Njegove primere heterotopij lahko okvirno razdelimo v dve skupini. Prvič, imamo tiste heterotopije, ki predstavljajo nek kraj zunaj prostora družbe oziroma kulture, ki neko heterotopijo vzpostavlja, kot je npr. kolonija, ki se nahaja daleč od matične države in je na ta način dejansko nek *drugi prostor*. Tukaj bi lahko dodali še nove primere npr. zaporov, ki so jih vzpostavljali na otokih (Alkatraz, Avstralija). V teh primerih lahko vidimo, da celota sveta nastopa kot razparcelirana celota s posameznimi geografskimi enotami, kjer lahko ena enota predstavlja prostor kulture, ki tvori heterotopijo, druga enota pa predstavlja prostor, kraj, kjer se heterotopija lokalizira. In drugič, imamo tiste heterotopije, ki nimajo svojega mesta zunaj nekega prostora, ki te heterotopije vzpostavlja, temveč dobijo svoje mesto znotraj tega istega prostora, so nekakšni prostori v prostoru, notranja heterogenost, kot to velja za primere zaporov, klinik, motelov. V tej drugi skupini heterotopij, ki so notranje določenemu geografskemu prostoru, lahko prepoznamo to že omenjeno Foucaultovo gibanje na prelomu med razumevanjem heterotopij v konkretnem geografskem smislu kot *druge prostore* in tem, da heterotopije prepoznamo kot *drugo prostora* brez svoje lokalizacije. Vendar pa tega roba Foucault ne prestopi, tudi to drugo skupino heterotopij še vedno razume konkretno topološko; gre za lokalizirano drugo.

Vendar pa Foucault v *Nadzorovanju in kaznovanju* tematizira to problematiko prostora v okviru svoje teorije discipline. Sprva govori o disciplinskih mehanizmih, ki delujejo na podlagi upravljanja prostora. To discipliniranje na podlagi razvrščanja v prostoru se odvija z uporabo različnih tehnik: z zaporo oziroma specifikacijo kraja; po načelu kvadriljiranja oziroma določanja mesta posamezniku; glede na pravilo funkcionalnih mest za posamezne elemente/posameznike; po pravilu med-

sebojne zamenljivosti elementov.¹⁵ Gre torej za disciplinske mehanizme, ki so bistveno vezani na določen zamejen prostor, kraj, ki ni zgolj funkcionalen in hierarhičen prostor, temveč tudi dejanski arhitekturni prostor. Kasneje pa Foucault ugotavlja, da je disciplina zmožna zapuščati svoje arhitekturno okolje. Kot pravi, »medtem ko se na eni strani disciplinski zavodi množijo, kažejo njihovi mehanizmi določeno težnjo, da se 'dezinstitucionalizirajo', da izstopijo iz zaprtih trdnjav, da krožijo v 'prostem' stanju.«¹⁶ In dalje: »Lahko govorimo o oblikovanju disciplinske družbe v gibanju, ki teče od zaprtih disciplin, od nekakšne družbene 'karantene' k neskončno posplošljivim mehanizmom 'panoptizma'«¹⁷. Foucault tukaj opravi prehod od arhitekturnega, prostorskega razumevanja panoptizma k panoptizmu, ki izgubi svojo prostorsko materializacijo, ki ni lokalizabilen, ki, kot pravi, kroži v prostem stanju. S tem pa opravi tudi prehod od prostorskega do neprostorskega oziroma razpršenega odnosa do drugosti. In na ta prehod lahko navežemo razumevanje heterotopij, ki nas od pojma *drugi prostori* vodi k pojmu *drugo prostora*.

Če namreč želimo misliti heterotopije danes, ko se nam prostor daje kot prostor brez zunanosti, potem smo k temu prehodu primorani. Zdaj se dejansko dogaja dokončna desakralizacija starih delitev prostorov, ki jo je pogrešal tudi Foucault: »In morda naše življenje še vedno obvladuje določeno število nasprotij [...] nasprotja, ki jih sprejemamo kot povsem dana: na primer med zasebnim in javnim prostorom, med družinskim in družbenim prostorom, med kulturnim in korisnim prostorom, med prostorom razvedrila in prostorom dela; vsa še vedno oživilja tiha sakralizacija.«¹⁸ In če je Foucault leta 1967 prepričan, da se praktična desakralizacija teh nasprotij še ne dogaja, lahko danes zagotovo trdimo, da se je desakralizacija prav na praktični ravni že zgodila.

O koncu geografskega ločevanja prostorov nam vsekakor priča tudi pojav kulturne, politične in ekonomske globalizacije. Hardt in Negri¹⁹ govorita o *deteritorializaciji* sveta. Številne študije o sodobnih načinih dela nam pričajo o razkranjanju delitev na službeni in zasebni prostor, o razkranjanju delitev na prostor produkcije in prostor reprodukcije.²⁰ Produkcija se ne dogaja v tovarni ali pisarni med štirimi

¹⁵ Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje*, Krtina, Ljubljana 2004, str. 158–162.

¹⁶ *Ibid.*, str. 231.

¹⁷ *Ibid.*, str. 236.

¹⁸ Foucault, »O drugih prostorih«, str. 216.

¹⁹ Antonio Negri in Michael Hardt, *Imperij*, Študentska založba, Ljubljana 2003.

²⁰ Poleg Hardta in Negrija glej predvsem še Paolo Virno, *Slovnica množstva*, Hannah Arendt, *Vita*

stenami, temveč v razpršenem prostoru produkcije, ki ga lahko imenujemo kar življenje; gre za bioekonomijo. Enormni razvoj telekomunikacij odpira vse še tako materialno zamejene prostore v nek vseobsegajoč prostor virtualnega. Če danes posadiš norca na Foucaultovo »ladjo norcev«²¹, ti bo z ladje nemudoma poslal sms sporočilo. Stara prostorskost v trenutku izgine; norec je tu, tudi ko je tam. Prav tako lahko opazimo, kako se zasebnost daje na oči javnosti, in ne samo skozi vedno večjo količino steklenih površin, temveč tudi preko svetovnega spleta, kjer se zasebnost daje na vpogled temu največjemu očesu, kar jih je kardakoli obstajalo. Posamezni prostori se razblinjajo, meje držav postajajo vse manj dejanske meje, meje tovarn in pisarn so le blede sence tega, kar danes predstavljajo mrežna podjetja, prostori zasebnega in službenega, zasebnega in javnega se vse bolj prelivajo.

To sodobno izginevanje pomena geografskega prostora predstavlja resen izziv Foucaultovemu konceptu heterotopij. Videli smo namreč, da njegov koncept heterotopij v veliki meri temelji na obstoju geografskih in/ali arhitekturnih prostorov, ki so materialno zamejeni z ograjami, državnimi mejami, z zidovi. Kako torej misliti heterotopije danes, ko te materialne meje, čeprav še vedno obstajajo, bistveno izgubljajo svoj pomen; kako misliti heterotopije, ko se nam prostor daje kot prostor brez zunanosti. Na tej točki moramo storiti ta korak od razumevanja heterotopij kot konkretnih *drugih prostorov* do razumevanja heterotopij v metaforičnem smislu, torej kot *drugo prostora*, ki pa samo ni lokalizabilno. Na ta način heterotopije ohranijo svojo lastnost, da jih vzpostavlja prostor naše kulture s tem, ko se homogenizira, ko izrinja tisto, čemur ne najde položaja v svojem redu relacij položajev, in ohranijo svoji glavni funkciji, da po eni strani služijo kot zrcalo, ki razblinja iluzije našega reda, po drugi strani pa služijo kot mesto možnega in novega. Vendar pa heterotopij v tem sodobnem razumevanju prostora ne moremo več pojmovati kot materializiranih na nekem kraju oziroma lokaliziranih, temveč jih moramo prepoznati v neki drugi pojavni obliki.

Taktike heterogenosti: dinamični pojem heterotopij

Kako torej misliti heterotopije danes? Kako se pojavlja to *drugo prostora*? Naslo-nimo se lahko na analize vsakdanjih praks iz uvodoma omenjenega dela *Iz-*

activa, Boltanski in Chiapellova, *The New Spirit of Capitalism* in drugi.

²¹ Michel Foucault, *Zgodovina norosti v času klasicizma*, Založba / *cf., Ljubljana 1998.

najdba vsakdanjosti I: Umetnost delovanja Michela de Certeauja, pri čemer moramo najprej opredeliti razmerje med Foucaultom in Certeaujem. Kot smo omenili že v uvodu, se Certeau na Foucaultov spis o drugih prostorih neposredno ne navezuje.²² Vendar pa lahko kot neko splošno, neposredno vez med njima navedemo najprej dejstvo, da je bil Certeau poznavalec Foucaultove filozofije, predvsem njegove teorije disciplinskih mehanizmov in se nanjo tudi eksplicitno navezuje. Prav zato lahko vzpostavimo, sicer posredno, tudi vez med Certeaujem in Foucaultovim konceptom heterotopij. Kot smo videli zgoraj, je koncept heterotopij možno povezati s teorijo discipline. Foucault kot heterotopije prepoznava iste institucije, ki jih sicer pri njem poznamo kot tipične disciplinske institucije kot so klinika, zapor, psihiatrična ustanova, dom za starostnike. Koncept heterotopij lahko v tem smislu nadgrajuje teorijo nadzorovanja, saj se izkaže, da mehanizmi nadzorovanja pravzaprav nikoli niso povsem uspešni. Ko namreč nek družbeni red, z namenom, da bi homogeniziral svoj prostor, določene deviantnosti izrinja v *druge prostore*, jih s tem hkrati vzpostavlja tudi kot prostore z določenimi funkcijami. Kot smo videli, pa se funkcije heterotopij gibljejo med dvema skrajnima funkcijama: po eni strani reflektirajo samo nepopolnost reda oziroma prostora, ki izključuje, po drugi strani pa lahko predstavljajo vire možnega in novega. V tem oziru lahko rečemo, da postopki discipliniranja sami hkrati tvorijo tudi pogoje antidiscipline. Deviantnosti, sanje, domišljija, posebnosti in nenavadnosti, ki se izrinjajo, ker v tem redu ne morejo dobiti svojega položaja, prav s tem, ko so izrinjene, dobijo svoj položaj kot proti-položaj. V tej točki lahko Certeauja navežemo na Foucaulta. Kot pravi Certeau: »Če drži, da se mreža 'nadzora' širi povsod in postaja vse natančneje določena, je še toliko bolj nujno, da razkrijemo, kako se celotna družba temu izmika; kateri ljudski postopki (ki so prav tako 'drobnceni' in vsakdanji) izigravajo mehanizme discipline in se jim podrejajo le zato, da jih sprevrnejo. [...] Ti 'načini dela' sestavljajo na tisoče praks, s katerimi si uporabniki znova prisvojijo prostor, ki so ga organizirale tehnike družbeno-kulturne proizvodnje. [...] da bi obelodanili tajne oblike, ki si jih nadeva razpršena, taktična, brkljanju podobna ustvarjalnost skupin ali posameznikov, ki so že ujeti v mrežah 'nadzora'. Ti postopki in zvijače potrošnikov sestavljajo navsezadnje mrežo antidiscipline, ki je predmet te knjige.«²³ Certeaujeve analize se torej tukaj poslužujemo iz dveh razlogov. Prvič, ker jo oblikuje prav z namenom

²² Certeaujeva *Iznajdba vsakdanjosti* je prvič izšla leta 1980, medtem ko je Foucault objavil svojega predavanja »O drugih prostorih« odobril šele leta 1984.

²³ Certeau, str. 43.

iskanja možnosti te antidiscipline, ker se v tej točki navezuje na Foucaulta. In drugič, ker te možnosti išče v okoliščinah, ko se nam prostor daje kot prostor brez zunanosti in tako odgovarja na vprašanje, kako misliti heterotopije danes. Kako in kam nek družbeni red izrinja tisto, čemur ne najde položaja znotraj svojega prostora, ko ta prostor v geografskem smislu že postaja homogen, ko državne meje, stene klinik, ograje pokopališč niso več relevantne, ko ne razločujejo več različnih prostorov, ko meje postanejo zgolj še materialne meje brez družbene relevantnosti. To, kar prostor nekega reda izključuje, še vedno tvori heterotopijo, saj gre za izključitev iz prostora danega reda, vendar pa to izključeno ne more več biti topološko materializirano, saj ni več drugih 'prostih' krajev, ni zunanosti prostora.

Zato smo rekli, da danes heterotopije ne moremo več razumeti kot *drugi prostor*, temveč kot *drugo prostora*. K takšnemu razumevanju nas vodijo tudi analize Michela de Certeauja. Certeau ne govori neposredno o drugem prostora, temveč govori o določenih pojavih, ki jih lahko prepoznamo, če tako rečemo, kot *simptome* tega, kar imenujemo *drugo prostora*. Certeau govori o *taktikah*. Taktike je treba razumeti znotraj dvojice strategije-taktike. »Strategija imenujem preračunavanje odnosov moči, ki je možno od trenutka, ko lahko izoliramo subjekt volje in moči od nekega 'okolja'. Strategija predpostavlja kraj, ki ga je mogoče omejiti kot *lastnega* in lahko potemtakem služi kot osnova za vodenje njenih odnosov z jasno ločeno zunanostjo.«²⁴ Strategije so torej načini delovanja vladajočega reda, so predpisani scenariji in, kar je najpomembnejše, vselej delujejo iz nekega *lasnega kraja*, od koder vodijo razmerje s svojo zunanostjo. Taktike pa Certeau nasprotno razume kot »račun, ki ne more računati na nekaj lastnega, niti na mejo, ki loči drugega kot neko vidno celoto. Edini kraj taktike je kraj drugega²⁵. 'Lastno' je zmaga kraja nad časom. Taktika pa je nasprotno, zaradi svojega nekraja odvisna od časa, pripravljena mora biti, da 'v letu zagrabi' prave priložnosti. Ne obdrži tega, kar dobi. Stalno se mora igrati z dogodki, da iz njih naredi 'priložnosti'. Šibki mora sile, ki so mu tuje, stalno obračati sebi v prid.«²⁶ Za tak-

²⁴ *Ibid.*, str. 49.

²⁵ Ko govori Certeau o *kraju drugega*, moramo biti pozorni na to, da se pojem *drugega* tukaj zaradi indeksikalne narave tega pojma nanaša drugače, kot če govorimo o *drugem prostora*. Pri Certeauju gre za govor z vidika taktike in zato prostor reda neke kulture nastopa kot kraj drugega za taktike, ko pa uporabljamo pojem *drugo prostora*, govorimo z vidika reda naše kulture, kateremu je nekaj *drugo*.

²⁶ *Ibid.*, str. 50.

tike je ključno to, da so del reda nekega prostora, a vendar so mu hkrati zunanje oziroma heterogene. Ker taktika nima svojega kraja, iz katerega bi delovala, se lahko zanaša le na čas, na to, da zagradi možnosti, ki jih ponuja trenutek, je nomad, ki se pase na tuji zemlji in si tako prisvaja prostor. Taktike po Certeauju izhajajo že od pradavnih zvijač in simulacij rastlin in rib, danes pa jih lahko pri človeku prepoznamo predvsem v *vsakdanjih načinih delovanja*, v praksah hoje, prebivanja, kuhanja, branja, pogovarjanja ipd.²⁷

Po Certeauju pomembnost taktik spregledujemo predvsem zato, ker napak razumemo dvojico pojmov proizvodnja-potrošnja²⁸, pri čemer potrošnje razumemo predvsem kot pasivno asimilacijo, prilagoditev potrošnika objektu potrošnje, pozabljamo pa na dejstvo, da je vsaka uporaba hkrati tudi že nova, sekundarna, tiha proizvodnja. Način, kako nek kulturni proizvod trošimo, uporabljamo, je že ustvarjalna dejavnost, nova proizvodnja. Potrošnik kulture je torej v pasivni poziciji le toliko, da se vedno giblje na tujem terenu, proizvodi, ki jih uporablja, so mu vsiljeni od reda prostora neke kulture, a vendar ni le pasiven, saj se pri načinih uporabe teh proizvodov obnaša na način taktičnosti. Tukaj gre za proizvodnjo na način *práxis*, torej za proizvodnjo brez zunanjega proizvoda, za proizvodnjo, kjer je že sam akt proizvajanja edini proizvod. Zanimivo je, da Certeau kot enega posebnih primerov taktik navaja prav hojo po prostoru. Tukaj se nam dobesedni in metaforični pomen prostora prekrivata. Prostor, npr. prostor nekega mesta ali megapolisa, je statičen red ulic in trgov in različnih kulturnih proizvodov, kljub temu pa hodec po mestu, čeprav ujet znotraj nekega reda, hodi na način tihe proizvodnje, ustvarja s svojim načinom hoje, ko dela prečne povezave, ko se ustavlja in nadaljuje hojo, ko se obrača itd.²⁹

132

Skratka, obstoj taktik priča o tem, da znotraj na videz homogenega prostora nekega reda obstaja neka heterogenost, ki nima lastnega prostora, ampak tava po tujem terenu, prav po tistem terenu, ki za to heterogenost znotraj svojega reda ne najde položaja. Ta heterogenost prostora, to drugo prostora, se izraža v obliki taktik, ki so značilne za banalne, vsakodnevne dejavnosti kot so hoja, kuhanje, branje, prebivanje v stanovanju, klepetanje ipd. Taktike so načini, kot pravi Certeau, kako si prostor reda neke kulture napraviti »primeren za bivanje«.

²⁷ Foucault uporablja pojem *taktike* za opis najvišjih oblik disciplinskih praks, torej v skoraj nasprotnem pomenu od Certeauja. Glej *Nadzorovanje in kaznovanje*, str. 186.

²⁸ Certeau, predvsem str. 41–42, 52–54, 96–102.

²⁹ *Ibid.*, str. 182–195.

Zastavili smo vprašanje, kako misliti heterotopije danes, ko razlike med geografskimi prostori izgubljajo relevantnost, ko je težko govoriti o razliki med *tem* in *drugim prostorom*; ali to pomeni konec heterotopij. Ali to pomeni, da se je prostor dejansko homogeniziral, ne samo v geografskem smislu, temveč tudi homogeniziral kot red, ki izniči heterogenosti? Certeaujeva analiza nam kaže, da lahko heterogenosti, ki so notranje samemu prostoru nekega reda, iščemo drugje, ne v topoloških materializacijah kot so klinike, zapori, moteli, svetišča, ampak v razpršenih *delovanjih* vsakdanjih praks. Lahko bi rekli, da današnji prostor reda teh heterogenosti, ki jim ne najde položajev znotraj lastnega prostora, ne izključuje več na način *preselitve* na drugi kraj, temveč na način *banalizacije*, na način tolikšne degradacije na lestvici *pomembnosti*, da se heterogenost že skoraj izniči, je le še malo več kot nič, nekaj, kar ostaja del vsakdanjosti, tako banalen, da ga skoraj ne opazimo. Morda lahko danes heterogenosti na videz homogenizirane prostora najdemo v tistem, kar nam je najbolj pred očmi; morda je *drugo prostora* naša povsem banalna vsakdanjost. *Načini* hoje, branja, načini gledanja televizije, načini kuhanja, klepetanja, opravljanja opravkov. Da bi celovito izvedli to premestitev heterotopij v netopološke oblike, moramo torej pokazati predvsem dvoje. Prvič, da prostor, ki se homogenizira, izrinja tisto, čemur ne najde položaja, v stanje banalnosti, nerelevantnosti, vsakdanjosti, ki nima nekih lastnih krajev. In drugič, da te heterogenosti ohranjajo temeljne funkcije heterotopij, da po eni strani reflektirajo dani red in po drugi strani predstavljajo mesto možnega in novega; in tako predstavljajo možnost resnice in možnost etike.

Certeau nadalje uvede še neko za nas pomembno razliko, razliko med *prostorom* in *krajem*. »Kraj je red (kakršen koli že je), v skladu s katerim so elementi razporejeni v odnosih sobivanja. S tem je torej izključena možnost, da bi dve stvari bili na istem mestu. Tu vlada zakon 'lastnega': obravnavani elementi so drugi *poleg* drugih, vsak je umeščen na neko 'lastno' in ločeno mesto, ki ga opredeljuje. Kraj je torej trenutna razporeditev položajev. [...] *Prostor* nastane, takoj ko upoštevamo vektorje smeri, hitrosti in časovno spremenljivko. Prostor je križišče gibljivih elementov. [...] Prostor je učinek, ki ga proizvedejo operacije, ki ga usmerjajo, umeščajo v okoliščine, v čas [...] prostor je v odnosu do kraja to, kar postane beseda, ko je izgovorjena. [...] [*P*]rostor je *practiciran kraj*.«³⁰ Prostor kot določeni red, kot relacije položajev, je tako tukaj opredeljen kot *kraj*, medtem ko pa je *prostor*, če naj bo vreden svojega imena, opredeljen kot kraj v času, kot *practicirani*

³⁰ *Ibid.*, str. 213–214.

kraj. Vsakdanje prakse, ki so odvisne od ugodnih trenutkov, od »razgibanega časa«, kot pravi Certeau, so tisto, kar kraju daje digniteto prostora. Kraj nekega reda, če želi vzpostaviti videz homogenosti, če se torej želi vzpostaviti kot red, mora izključiti heterogenosti, vendar pa šele vzvraten vdor teh heterogenosti, ki na način nekakšne 'mravljince dejavnosti' pridejo kot nomadi na pašo v ta homogen kraj, spremenijo ta kraj v prostor, v živeti prostor.

Glavni zaveznik heterogenosti je tukaj *čas*. Po eni strani vidimo, da heterogenosti, ki jih izključi prostor reda, ker nimajo svojega lastnega kraja, prosto lebdi v času, po drugi strani pa je *pravi trenutek* osnovni pogoj za taktike, razgibani čas je dom vsakodnevnih praks. »Priložnost se 'zagrabi', ne ustvari,« pravi Certeau.³¹ Na ta način so razpršene vsakodnevne prakse, banalni opravki *drugo prostora*. Te prakse so prostoru reda notranje in podvržene, saj nimajo svojega lastnega kraja, temveč temeljijo na uporabi produktov kulture tega reda, toda hkrati so te prakse prostoru reda tudi zunanje, saj jih prostor sam izključuje, ko se vzpostavlja kot homogen prostor. Prostor reda izključi kot heterogeno tisto, s čemer ne more upravljati; in takšne so taktike vsakdanjih praks, ki so nakalkulabilne, saj se oblikujejo sproti, iz trenutka v trenutek, ko lovijo ravnotežje v gibanju skozi prostor danega reda. Te vsakdanje prakse odslikavajo iluzornost homogenosti reda prostora, po drugi strani pa sam ta prostor s taktikami, ki ves čas računajo na možno in novo, tudi spreminjajo. V tolikšni meri nam v tej fazi uspe nakazati, kako lahko taktike vsakdanjega življenja prepoznamo kot *simptome* izrinjenih heterogenosti; *heterotopije* se nam tako pokažejo kot *drugo prostora*, kot dinamični pojem heterotopij, kjer heterotopija ni materializirana v nekem drugem kraju, temveč se vedno znova vzpostavi na temelju heterogenosti, ki prosto lebdi v času. Heterotopija nastane, ko izrinjena heterogenost taktično ujame pravi trenutek in se postavi redu naproti.

Problem topoloških predstav

To razmišljanje smo pričeli z ugotovitvijo, da je Foucaultov koncept heterotopije, ki ga razvije v kratkem spisu »O drugih prostorih«, izjemno plodno izhodišče za sodobna razmišljanja o prostoru, predvsem o prostoru kot redu, ki se v svojem poskusu homogeniziranja vselej poslužuje izključevanja heterogenosti. Te heterogenosti so pri Foucaultu našle svoje mesto v *drugih prostorih*, ki so materiali-

³¹ *Ibid.*, str. 170.

zirani na nekem kraju, zamejenem z mejami kot so državne meje, zidovi, ograje. Zato smo se vprašali, na kakšen način razumeti heterotopije danes, ko postajajo te geografske, materialne meje vse manj pomembne, ko se prostor reda v geografskem in arhitekturnem smislu dejansko homogenizira. Na podlagi analiz vsakdanjega življenja Michela de Certeauja smo nato napravili poskus, kako misliti heterotopije, ki nimajo svoje prostorske materializacije, lokalizacije, ki niso *drugi prostori*, ampak *drugo prostora*, kako jih misliti kot tisto, kar je razdrobljeno in razpršeno v času in se na temelju taktik vsakdanjega življenja vedno znova postavlja naproti na videz homogenemu prostoru reda, pa čeprav gre za nekaj, kar je temu prostoru/redu notranje. Heterotopije na ta način mislimo kot immanentno drugost prostora. Kot nekaj, kar prostor reda izloči, ker temu ne najde mesta v svojem redu, a ne izloči v svojo zunanost, saj gre za prostor brez zunanosti; tako to heterogeno kljub izločitvi ostaja v prostoru kot nekakšna notranja zunanost brez topološke materializacije, ki po eni strani zrcali iluzornost prostora reda in po drugi strani odpira mesto domišljiji.

Plodnost te linije razmišljanja od Foucaultovega prostorskega pojma heterotopij preko Certeaujevega pojma taktik do novega, dinamičnega koncepta heterotopij, ki se vedno znova vzpostavljajo na temelju imanentne heterogenosti, ki prosto lebdi v času in čaka na ugodne trenutke, da se postavi redu naproti, plodnost te linije je v prekinjanju tradicionalnega diskurza topoloških predstav. Obravnavanje prostorov kot mnogih in ločenih med seboj, prostorov kot nekih notranjosti v razmerju do svoje zunanosti, se je namreč v zgodovini misli pogosto pojavljalo prav pri vprašanih svobode, etike, avtonomije. Politična in etična misel je bila ujeta v topološke predstave. V stari Grčiji so na podlagi razlike med *oikosom* in *agoro* dom oziroma gospodinjstvo pojmovali kot prostor nujnosti, trg pa kot prostor svobode. Sodobni liberalizem, nasprotno, pojmuje dom kot zasebno področje svobode, nasproti institucijam (šola, pisarna, tovarna) kot mestom nujnosti in prisile. Kapitalistično gospodarstvo se je oblikovalo kot nov prostor, osvobojen od političnega, ter kot prostor, ki zavzema vedno nova polja, nove prostore. Po odkritju novih kontinentov, so nove svetove, zamejene z oceani, razumeli kot prostore možnega in novega. Govor o svobodi, o možnem in novem, o avtonomiji, o družbenem izključevanju je pretežno temeljil na topoloških predstavah, na predstavah o tem, kako obstajajo določeni prostori, sfere, področja, mesta, ki jim lahko pripadajo ti atributi svobode ali prisile, možnosti ustvarjanja novega ali inercije, avtonomije ali sledništva, vključitve ali izključitve. Danes, ko se nam prostor daje kot prostor brez zunanosti, nas ta ujetost v prostorske predstave omejuje pri raz-

mišljanju o vprašanih politike, etike, ekonomije. Iskati svobodo v intimnosti lastnega doma, iskati nove možnosti izven državnih meja, iskati lepšo prihodnost v komuni, iskati neko »celico svobode«, iskati diskriminacijo v azilu, in nazadnje, iskati heterogeno v drugih prostorih; vsa ta iskanja so omejena z vztrajanjem pri starem diskurzu, ki predvsem vprašanja etike in politike navezuje na topološke predstave.

Foucault s svojim konceptom heterotopije vendarle napravi korak v smeri zapuščanja tega diskurza. S svojim eksplisitnim opisovanjem prostora kot prostora neke notranjosti v razmerju do svoje zunanosti sprva sicer deluje kot glasnik tradicionalnega diskurza, vendar pa po drugi strani heterotopije opiše na tak način, da njihova prostorska umeščenost zanje ni več nujni pogoj. Ko se prostor daje kot relacije položajev, drugo ne sodi v nek zunanji prostor, temveč je tisto, kar imanentno prekinja te relacije, kar jih, kot pravi Foucault, nevtralizira. Odpre se možnost razmišljanja o heterotopijah, ki niso geografski ali arhitekturni kraji, ki niso materialno zamejeni prostori, ki niso *drugi prostori*, temveč *drugo prostora*. Heterogenost, ki je živa, dinamična, prakticirana, ne pa zamejena v nek drug kraj; je imanentna drugost prostora brez lokalizacije. Heterotopija tako ostaja *topos* le v metaforičnem smislu. Zaključimo s Foucaultovo navedbo primera ladje kot heterotopije *par excellence*: »Javne hiše in kolonije sta dva skrajna tipa heterotopij, in če navsezadnje pomislimo, da je ladja plavajoči kos prostora, kraj brez kraja, ki živi zase, ki je zaprt vase in ki je istočasno izročen neskončnosti morja in ki iz pristana v pristan, od plovbe do plovbe, od javne hiše do javne hiše pelje prav v kolonije iskat to, kar le-te skrivajo v svojih vrtovih najdragocejšega, boste razumeli, zakaj je bila ladja za našo civilizacijo od 16. stoletja pa do danes [...] največja zaloga imaginacije. Ladja je heterotopija *par excellence*. V civilizacijah brez ladij sanje usahnejo, vohunjenje nadomesti avanturo in policija gusarje.«³² In če privedemo to misel do konca: kako misliti ladjo danes, kako netopološko misliti ladjo, ki je sama nek ne-kraj, in ki nima kam odpluti in odkoder pripluti nazaj?

³² Foucault, »O drugih prostorih«, str. 223.